

RHYTHMIC-SYNTACTIC PARALLELISMS IN OLD TURKIC POETRY (BY EXAMPLE OF EXTRACT FROM “DEVON LUGATI-T-TURK”)

Abdulazizkhan Nig'monov Mr

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN, a.nigmonov@iiiau.uz

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/iiiau>

Part of the [Classical Literature and Philology Commons](#), [Islamic Studies Commons](#), and the [Religious Thought, Theology and Philosophy of Religion Commons](#)

Recommended Citation

Nig'monov, Abdulazizkhan Mr () "RHYTHMIC-SYNTACTIC PARALLELISMS IN OLD TURKIC POETRY (BY EXAMPLE OF EXTRACT FROM “DEVON LUGATI-T-TURK”)," *The Light of Islam*: Vol. 2020 : Iss. 1 , Article 26. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiiau/vol2020/iss1/26>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in The Light of Islam by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

Abdulazizkhan NIG'MONOV,
INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN, teacher of the department classical oriental
literature and source study. a.nigmonov@iiia.uz 11,
A.Kadiri, Tashkent, 100011, Uzbekistan.

**ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ШЕЪРИЯТДА
РИТМИК-СИНТАКТИК
ПАРАЛЛЕЛИЗМЛАР (“ДЕВОНУ ЛУГАТИ-
Т-ТУРК”ДАГИ ШЕЪРИЙ УЗИНДИЛАР
МИСОЛИДА)**

**РИТМИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ
ПАРАЛЛЕЛИЗМЫ В ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ
ПОЭЗИИ (НА ПРИМЕРЕ
СТИХОТВОРНЫХ ИЗВЛЕЧЕНИЙ ИЗ
“ДЕВОНУ ЛУГАТИ-Т-ТУРК”)**

**RHYTHMIC-SYNTACTIC PARALLELISMS
IN OLD TURKIC POETRY (BY EXAMPLE
OF EXTRACT FROM “DEVON LUGATI-T-
TURK”)**

Калит сўзлар: фольклор, ритм, оҳанг, такрор,
параллелизм, ритмик-синтактик параллелизм,
синтаксис, қофия, ҳижо

Ключевые слова: фольклор, ритм, тон, повтор,
параллелизм, ритмико-синтаксический параллелизм,
синтаксис, рифма, хижо.

Keywords: folklore, rhythm, tone, repetition,
parallelism, rhythmic-syntactic parallelism, syntax, rhyme

Ўзбек адабиёти тарихига назар солганда, шубҳасиз, унинг бой адабий меросга эга эканлиги кўзга ташланади. Бу адабиётнинг илдизи узоқ даврларга бориб тақалади. Унинг шаклланиши ва таракқиёти бевосита қадимги туркий адабиёт билан мустаҳкам боғлиқ. Чунки ўзбек адабиёти қадимги туркий адабиёт негизда ривож топган. “Қадимги турк давридаги адабий анъана исиз йўқ бўлиб кетмади, балки ўзида мураккаб эстетик - адабий тизимни гавдалантирадиган мумтоз туркий шеъриятга кириб келди” (Stebleva, 1982, p.5). Қадимги туркий адабиёт намуналари: Ўрхун ёдномалари, “Девону луғати-т-турк”да сақланиб қолган бадий ижод намуналарининг шаклий – поэтик хусусиятлари илк классик даврдаги туркий адабиётда давом этгани туркий адабиётнинг узлуксиз равишда таракқий этганини кўрсатади.

Турли тилларда, ҳатто бир тилнинг ўзида гап-да сўзларнинг бирикиш усуллари, гаплар ва мураккаб синтактик бутунликларнинг шаклланиши турли даврларда ўзаро фарқланади. Улар шу тилда сўзлашувчи халқнинг тарихи, ўсиб, такомиллашиб бораётган ўзаро мулоқотга бўлган меъёрий талаблар натижасида ўзгариб, сайқалланиб боради (Shukurov, 2004, p.13). Шундай экан, тилдаги бирор-бир ҳодисани энг қадимги давр намуналаридан бошлаб ўрганиш тилнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳақида батафсил тасаввур ҳосил қилишга имкон яратади.

Жаҳон туркологияси бугунги кунда қадимги туркий ёдномаларни ўрганиш юзасидан қатор тадқиқотларга эга. Ёдномалар юксак бадиияти, матн қурилишидаги ўзига хослик, бадий тугаллиги ва услубий аниқлиги билан ўтган асрда рус ва чет эл олимларининг, бугунги кунда эса бутун жаҳон адабиётшунос ва тилшуносларининг эътиборини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Ёдномалар бугунги кунгача кўплаб аспектларда ўрганилди. Бу борадаги ишларнинг асосий қисми ёдномаларни тилшунослик жиҳатидан ўрганишга бағишланган бўлиб, “Ёдномаларни бадиият нуқтаи назаридан ўрганиш асосан И. В. Стеблева (Stebleva, 1971) номи билан боғлиқ. У биринчи марта ёдномаларни “қадимги туркийларнинг “шоҳ асарлари” сифатида баҳолади ва, шу билан бирга, қадимги туркий адабиётнинг эволюцияси ва шаклланиши ҳақида тадқиқотлар яратди. Бу тадқиқотлар туркологиянинг бундан кейинги таракқиёти учун асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилди (Rahmonov, 1989, p.144).

Ёдномаларда бадий фикрлашнинг маҳсули бўлган воситалардан бири бу шеърий асарлар учун ҳам, прозаик асарлар учун ҳам умумий бўлган параллелизмлардир. Параллелизм бадий ифода усуллари алоҳида тури бўлиб, адабиёт ва фольклорда кенг қўлланади. Бу ҳодиса поэтик синтаксиснинг тадқиқот объекти сифатида бадииятда кенг тарқалганлиги билан аҳамиятли. Параллелизм тушунчаси ҳақида батафсил тасаввур ҳосил қилиш учун бу ҳодисани атрофлича тадқиқ этган олимлар ва уларнинг қимматли фикрларига тўхталиб ўтиш лозим.

Параллелизм атамасини шеърият поэтикасида дахлдор атама сифатида биринчи марта Роберт Лаут 1776 йилда ўз таржимасида чоп эттирган “Исо пайғамбар асарлари” китобига ёзган сўзбошисида қўллаган. У шундай ёзган: “Мен бир байт ёки мис-

Шеърнинг шаклланишида муҳим ўрин тутган, унга ритмик оҳангдорлик, мусийкийлик ва эмоционаллик бахш этган унсурлардан бири бу – ритмик-синтактик параллелизмлардир. Ушбу мақолада туркий шеърнинг вужудга келишида муҳим ўрин тутган параллелизмлар ҳамда уларнинг ўзига хос хусусияти “Девону луғати-т-турк”да келтирилган шеъринг узиндилар асосида таҳлил қилинади. Синтактик параллелизм фольклор жанрларида, шеъринг нутқининг турли кўринишларида, айниқса, тўртликларда яхлитликни таъминловчи асосий ва кучли восита сифатида намоён бўлади. Ритмик-синтактик параллелизмлар шеърни шакллантирса, параллелизмларни асосий уч восита шакллантиради: аллитерация, такрор, сажъ. “Девону луғати-т-турк”даги тўртликларда фонетик, лексик ва синтактик такрорлар қўлланган. Парчаларда параллелизмларнинг тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган турларини учратамиз. Қадимги туркий битигтошларда тугал бўлмаган параллелизмнинг бисёрлиги ва, аксинча, девонда келтирилган халқ оғзаки намуналаридаги тугал синтактик параллелизм шундан далолат берадики, замонлар ўтиши билан қадимги туркий халқларнинг бадиий тафаккури ва бадиий асарлар яратишдаги қонуниятлари ривожланиб, мукаммал кўриниш олган.

Одним из основных элементов, играющих важную роль в формировании стиха и придающих ему ритмическую мелодию, музыкальность и эмоциональность, являются ритмико-синтаксические параллелизмы. В данной статье на основе стихотворных извлечений из “Диван лугати-т-турк” анализируются параллелизмы и их особенности, сыгравшие важную роль в истории развития тюркского языка и становлении стихосложения. Синтаксический параллелизм проявляется в жанрах устного народного творчества как основной и мощный инструмент, обеспечивающий целостность различных поэтических произведений, особенно четверостиший. Если ритмико-синтаксические параллелизмы формируют поэзию, то сами параллелизмы формируются при помощи трех основных средств: аллитерации, повтора и сажъа. В четверостишиях из “Диван лугати-т-турк” используются фонетические, лексические и синтаксические повторы. В различных отрывках содержатся два вида параллелизмов: полный и неполный. Наличие неполных параллелизмов в древних тюркских надгробных эпитафиях, а также содержание полных синтаксических параллелизмов устного народного творчества на примерах из “Диван лугати-т-турк” свидетельствуют о том, что с течением времени творческое мышление тюркских народов и закономерности создания художественных произведений продолжали развиваться и достигли совершенства их форм.

Abstract. One of the main elements that have an important role in the formation of verse and give it a rhythmic melody, musicality and emotionality are rhythmic-syntactic parallelisms. In this article based on poetic extracts from “Divan Lugati-t-Turk”, parallelisms and their features, which played an important role in the formation of versification and the history of the development of the Turkic language, are analyzed. Syntactic parallelism is manifested in the genres of oral folk art as the main and powerful tool that ensures the integrity of various poetic works, and especially quatrains. If rhythmic-syntactic parallelisms form poetry, then parallelism itself is formed by using three basic means: alliteration, repetition, “saj”.

In the quatrains of “Divan lugati-t-Turk” phonetic, lexical and syntactic repetitions are used. Different passages contain two types of parallelisms: complete and incomplete. The presence of incomplete parallelisms in ancient Turkic tombstone epitaphs, as well as the content of complete syntactic parallelisms of oral folk art, using examples from “Divan lugati-t-Turk”, show that over time the creative thinking of the Turkic peoples and the laws governing their artistic works continued to evolve and achieve perfect form.

ранинг бошқа бир байт ёки мисра билан мослигини параллелизм деб атайман. Қачонки бир мисрада бирор мулоҳаза ифодаланган бўлиб, унинг кетидан ёки остида бошқа бир сатрда унга маъно жиҳатдан ўхшаш ёки қарама-қарши, грамматик тузилиши жиҳатидан яқин бир мулоҳаза жойлашган бўлса, бу қаторларни параллелизмлар ва бу сатрлардаги бир-бири билан мос бўлган сўз ёки ибораларни эса параллел аъзолар, – деб атайман” (Yakobson, 1987, p. 100). У бир неча сатрда жойлашган грамматик қурилиш шаклини параллелизм дея ҳисоблаган. Ўз-ўзидан, параллелизм Лаут “параллел қисмлар” дея атаган сўз ва иборалар ёрдамида шаклланади. Демак, Р. Лаут илк бор “параллелизм” ва “параллел қисмлар” тушунчасини киритган.

Синтактик параллелизмнинг юзага келиши учун унинг таркибидаги параллел бирликлар уч талабга жавоб бериши керак: бир хил миқдордаги

бирликлар, бир хил грамматик қурилиш, сўзларнинг айна тартиби.

Синтактик параллелизм фольклор жанрларида, шеъринг нутқининг турли кўринишларида, айниқса, тўртликларда яхлитликни таъминловчи асосий ва кучли восита сифатида намоён бўлади. Параллелизмлар шаклланишида ва ўзига хос оҳангдорлик касб этишида такрорларнинг алоҳида ўрни бор.

“Девону луғати-т-турк”даги туркий матнлар, тўртликлар таҳлили орқали уларга ўзига хос мусийкийлик бахш этган параллелизмларнинг хусусиятларини очишимиз мумкин.

“Девону луғати-т-турк”даги туркий матнларда, тўртликларда такрорларнинг турли хиллари: фонетик, лексик ва синтактик такрорлар қўлланган.

Yağmur yağip saçıldı,
Türlüg çeçäk suçıldı,

Yünçü qarī ačıldī,
Çindan uīpar yuğruşur.

Маъноси: Ёмғир ёғиб сочилди, турли гуллар очилди, Инжу қопи очилди, Чиндан ифор таралар. (Kashgari, 2017, p. 244.)

Келтирилган тўртликдаги параллелизм таркибида ритмлилики таъминлаган асосий унсурлардан бири бу – товушлар такроридир. Парчада *у, ç, l* товушларининг ҳар бир қаторда такрорланиши тўртликка ўзига хос оҳанг бахш этган бўлса, қаторлар сўнгидаги қофиядош сўзлар мусиқийлигини таъминлаб, ўқувчининг ёдида сақланиб қолишини осонлаштирган. Тўртлик а-а-а-б тарзида қофияланган. Бу эса кейинги давр тўртликлари – рубойи ёки туоқдан фарли равишда қадимги туркий тилдаги тўртликларнинг қофияланиш усулини кўрсатади.

Бу ҳолатни биз қадимги туркий адабиётнинг мукамаллиги сифатида тушунамиз. Сабаби шундаки, тўртлик а-а-а-а ёки а-а-б-а тарзида қофияланганда тингловчи “а” тарзида қофияланган сўзларнинг давомини кутади. Тўртлик а-а-а-б тарзида қофияланганда эса “б” қофия тўртликнинг якунини англатади. Натижада, тингловчи тўртлик якунланганини англаб етади ва унинг маъзани чақа бошлайди. Бу эса ораликдаги узилишни бартараф этиб, тўртликнинг таъсир кучини оширади.

Девондаги синтактик параллелизмлар таркибида нафақат товушлар такрори, балки лексик такрорлар ҳам кўплаб кузатилади.

Begim özin oğurladi,
Yarağ bilip oğurladi,
Uluğ Täñri ağırladi,
Anin qut-qiw töri tuğdı.

Маъноси: Бегим ўзин яширди, Керак дея маъкуллади, Улуғ Тангри ярлақади, Унинг куч-қудрати ортди. (Kashgari, 2017, p.124.)

Мисолда *oğurladi* феъли такрорланган ва синтактик параллелизмга асос солинган. Редактив гап бўлагининг синтактик бўлак охирида такрорланиб келиши натижасида ритмлилики юзага келган ва эмоция ҳосил бўлган. Тўртлик а-а-б-в тарзида қофияланган. Тўртликнинг илк икки мисрасида такрорнинг қофия вазифасини ўташи қадимги туркий ёдномалардаги қофия билан боғлиқ вазиятни эслатади ва қадимги туркий шеърятда синтактик бўлақлар охирида бўлақларнинг такрор қўлланиши қофия вазифасини бажарганини кўрсатади.

Қадимги туркий матнларда такрор фақатгина синтактик бўлақлар сўнгида эмас, балки бошқа ўринларда ҳам кузатилади. Бунда такрорнинг таъ-

сири, ритмлилики ва эмоционалликни таъминлаш функцияси ўзгача кўриниш олади.

Quş yawuzi – sağızğan,
Yığaç yawuzi – azğan,
Yer yawuzi – qazğan,
Bodun yawuzi – barsğan.

Маъноси: Қушнинг ярамаси – зағизғон, Дарахтнинг ярамаси – азган, Ернинг ярамаси – қазилган (ўнқир-чўнқир), Халқнинг ярамаси – барсган. (Kashgari, 2017, p.175.)

Мисолда *yawuzi* сўзининг такрори синтактик бўлақлар марказида бўлиб, бу кишининг бутун диққат-эътиборини ўзига жалб қилади. Тингловчи беихтиёр бутун диққатини такрордан кейинги сўзга қаратади ва ўша “ёвуз”, “ярамас” нарсаларнинг барчасини онгида тез ва осон сақлаб қолади. Албатта, бу ўринда такрор асосига қурилатган синтактик параллелизмнинг ритмик кўтаринкиликни ва тўртликнинг таъсир кучини ошираётганлигини ҳам этироф этиш зарур. Синтактик параллел қаторлар чегарасини таъкидлаб келган сўзлар ниҳоятда усталик билан танланганки, ҳам қофиядош сўзлар ҳосил бўлган, ҳам ҳижола тенглигига эришилган, ҳам ҳақиқат ўз аксини топган.

Девондаги халқ оғзаки ижоди намуналарида синтактик параллеликнинг яна шундай турларини учратиш мумкинки, бунда параллелик такрор ва оҳангдош сўзлар асосида юз беради:

Udu barip öküş ewdim,
Telim yurip küci kewdim,
Atim birlä tegü ewdim,
Meni körüp yesi ağıdı.

Маъноси: Уни излаб, кўп кездим, Хўп қулаб, ҳолдан тойдирдим, Отим билан гир айландим, Мени кўриб эси оғди. (Kashgari, 2017, p.81.)

Поэтик ва прозаик асарларда ритмик восита сифатида хизмат қилувчи синтактик параллелизм қадимги туркий ёдгорликларда, шунингдек, фольклор намуналарида, мумтоз ва ҳозирги замон бадий адабиётида кенг қўлланивчи стилистик фигура ҳисобланади. “Синтактик параллелизм муҳим поэтик восита сифатида нафақат туркий дostonларда, балки умуман олганда фольклор анъаналарида, шунингдек, Ўрхун-Енисей ёдгорликларида, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” ва Юсуф Боласағунийнинг “Қутадғу билиг” асарлари ва сўз санъатининг бошқа намуналарида кенг қўлланилган” (Adilov, 1974, p.19).

Бадий асарларда синтактик-стилистик фигура сифатида қўлланилган синтактик параллелизм

образлиликни, эмоционалликни ва ифода таъсири-ни кучайтиради. “Синтактик параллелизм деганда бевосита маълум бир тартибдаги гапларнинг синтактик ва оҳанг жиҳатидан бир хил қурилишини тушунамиз, яъни алоҳида сўзлар такрори эмас, балки бутун синтактик моделлар бир хиллиги тушунилади”(Adilov, 1974, p. 118).

“Девону луғати-т-турк”да синтактик параллелизм содда ёки қўшма гап кўринишида учраши мумкин:

Bardī erān qonūq körüp, qutqa saqar,

Qaldī yawuz oyūq körüp, ewni yiqar.

Маъноси: Шундай кишилар бор эдики, меҳмон кўрса, барака билар, шундай кишилар қолдики, шарпа кўрса, уйини йиқар. (Kashgari, 2017, p. 47)

Ula bolsa, yol azmas,

bilig bolsa, söz yazmas.

Маъноси: Белги бўлса, йўлдан адашмас, ақли бўлса, сўздан адашмас. (Kashgari, 2017, p. 50)

Tag̃iğ oqruqin egmäs,

teñizni qayğiqin bükmäs.

Маъноси: Тоғ аркон билан эгилмайди, денгиз қайиқ билан букилмайди. (Kashgari, 2017, p. 53)

“Девону луғати-т-турк”даги баъзи шеърый парчалар алоҳида гуруҳни ташкил этадики, бу гуруҳдаги бадий матнлар параллелизм асосида шакллангандир. Асарда синтактик параллелизмлар, асосан, мақоллар таркибида учрайди. Бундай параллел боғланишлар икки мустақил моҳиятга эга ёки шаклий-мазмуний параллелизм ҳосил бўлади. Параллелизм асосига қурилган мақоллар тузилиши уларнинг қиёсий ва қарама-қарши мазмунидан келиб чиқади (Вəузadə, 2000, p.99).

Туркий битигларда матнни шакллантирувчи восита сифатида параллелизмнинг қуйидаги икки шакли фаол қўлланилган.

1. Тўлиқ (тугал) параллелизм:

Бу ёнма ён жойлашган икки ёки ундан ортиқ гапларнинг синтактик тузилиши, тури, сўзлар тартибининг ўхшашлиги ва гап бўлақларининг бир хил морфологик ва грамматик шаклларга эгаллигидир. Бундай параллел бирликлар ёрдамида маъно янада таъсирчан ва эмоционал ифодага эга бўлади. Шеърый асарларда бўлса, бу усул билан маълум бир оҳанг, ритм ва равлонлик вужудга келтирилади. Тўлиқ параллелик гап таркибида ҳам, матн таркибида ҳам бўлиши мумкин (Novruzova, 2013, p. 62). Масалан:

Ersäk erkä tegmäs,

ewäk ewkä tegmäs.

Маъноси: Эрсираган эрга етолмас, шошган уйига етолмас. (Kashgari, 2017, p. 54)

Мақол эга + тўлдирувчи + кесим, эга + тўлдирувчи + кесим шаклида шаклланган. Гап бўлақлари сони, тури, жойлашуви бир хил. Ҳатто, сўз туркумларида ҳам бир хиллиликни кузатиш мумкин: сифатдош + от + феъл, сифатдош + от + феъл. Ҳижола сонида тенглик вужудга келган. Натижада, маъно янада таъсирчан ва эмоционал кўриниш касб этган. Ритмлик, равлонлик вужудга келтирилган. Параллеликни товушлар, грамматик шакллар ва лексик такрор таъминлаган ва гарчи маъносида биров қўполлик мавжуд бўлса-да, мақолнинг бадий-эстетик қиймати ортган.

Alplar birlä uruşma,

beglär birlä turuşma.

Маъноси: Ботирлар билан урушма, беклар ила хусуматлашма. (Kashgari, 2017, p. 86)

Ушбу мақол ҳам юқоридаги фикрларимизни таъкидлайди, яъни тугал параллелизмда параллелик ҳар томонлама амалга ошади. От + кўплик + кўмакчи + феълнинг бўлишсиз шакли, от + кўплик + кўмакчи + феълнинг бўлишсиз шакли тарзидаги морфологик параллелик, тўлдирувчи + кесим, тўлдирувчи + кесим шаклидаги гап бўлақлари параллелиги ва синтактик тузилишдаги параллелик, содда гап + содда гап шаклидаги гап тури бўйича параллелик – буларнинг бари синтактик параллелизмнинг тугаллигини белгилайди. Мақолнинг бадий-эстетик қийматини, таъсир кучини, ритмик равлонлигини, хотирада осон сақланиб қолишини таъминлайди.

Қуйидаги мақолда ҳам тугалликни кўриш мумкин.

Quzda qar öksümäs,

qoyda yağ öksümäs.

Маъноси: Қуз тоғда қор аримайди, қўйда ёғ аримайди. (Kashgari, 2017, p.134)

Тугал параллеликни кам бўлса-да, битигтошлар матнида ҳам учратиш мумкин. Масалан:

Altun yişig̃ aša kältimiz,

Ärtis ögüzüg kăcä kältimiz...

Маъноси:“Алтун йишни ошиб келдик, Ертиш дарёсини кечиб келдик.(Sodiqov, 2009, p. 293)

Мазкур парчада ҳам параллелик тугал кўриниш олган. Ушбу тугалликни сифатловчи аниқловчи + тўлдирувчи + равиш ҳоли + кесим тарзидаги гап бўлақлари параллелиги ва синтактик тузилишдаги параллелик, атоқли от + турдош от + равишдош + феъл шаклидаги морфологик параллелик, содда

гап + содда гап шаклидаги гап тури бўйича параллелик таъминлаган. Натижада параллелизм эмоционал бўёқ олган ва экспрессивлиги оширилган.

2. Нотўлиқ (тугалланмаган) параллелизм

Бундай параллелизмларда параллел синтактик бирликларнинг бири иккинчисидан синтактик тузилиши, тури, сўзлар тартиби, гап бўлақларининг морфологик ва грамматик шаклларига кўра бироз фарқланади. Аммо, бу ҳолат маънонинг таъсирчанлиги ва ифоданинг раволигига путур етказмайди. Девондаги намуналарда тўлиқ параллелизм кўпроқ учрайди. Нотўлиқ параллелизм эса кам ҳолларда кўзга ташланади:

*Quldaçiqā miñ yağaq,
barča bilā ayruq tayaq.*

Маъноси: Тиланчига мингта ёнғоқ, буларнинг устига айри таёқ ҳам бер. (Kashgari, 2017, p.167)

Ушбу мақолда синтактик параллелик мавжуд, бироқ у тугал кўринишга эга эмас. Параллелизм қуйидаги синтактик тузилишга эга: тўлдирувчи + аниқловчи + тўлдирувчи + (кесим), тўлдирувчи + аниқловчи + тўлдирувчи + (кесим). Параллел гаплар таркибидаги сўзлар ҳам туркумларига кўра турлича, яъни: от + сон + от + (фёъл), олмош + кўмакчи + сифат + от + (фёъл). Параллелизм содда гап + содда гап шаклида. Гарчи параллелизм тугал кўриниш касб этмаган бўлса-да, ундаги товушлар такрори ва оҳангдош сўзлар параллелизмнинг ритмиллигини таъминлаган.

Яна бир мисол:

Söküšür uršur, otra ton titišür.

Маъноси: Сўкишдан уруш бошланади, ўртада кийим йиртилади. (Kashgari, 2017, p. 234)

Мазкур мақол ҳам тугал кўринишга эга эмаслиги бир қарашдаёқ билинади. Параллелизм хол + кесим, хол + тўлдирувчи + кесим шаклида тузилган. Морфологик жиҳатдан: равишдош + фёъл, равиш + от + фёъл кўринишига эга. Параллелик грамматик шакллар такрори асосига қурилган. Айнан *-šür* қўшимчасининг такрори параллелизмнинг ритми ва оҳангдорлигини оширган.

Битигтошлар матнида эса бунинг аксини кўриш мумкин, яъни нотугал параллелизм тугал параллел қаторларга нисбатан кўпроқ кузатилади. Масалан:

*Anta kisrā inisi qağān bolmīs ārinč,
oğlī atī qağān bolmīs ārinč.
Anta kisrā inisi āčisin-tāg qilīnmaduq ārinč,
oğlī qanjīn-tāg qilīnmaduq ārinč,*

Маъноси:

Шундан кейин иниси хоқон бўлган экан, ўғли, жигари (?) ҳам хоқон бўлган экан,

Шундан кейин иниси оғасидай иш тутмаган экан, ўғли отасидай иш тутмаган экан. (Sodiqov, 2009, p.303)

Мисоллар таҳлили натижасида шуни таъкидлаш лозимки, нотугалл параллелизмлардаги бундай ўзига хослик ҳам ўз даври бадий етукликларидан биридир. Бундай нотугаллик фақат шундай ҳолларда юз берадики, сўзловчи билдирмоқчи бўлган фикр шаклдан ташқари чиқишни тақозо этади, яъни маънони тўлиқ ва аниқ ифодалаш учун шундай нотугалликка зарурат туғилади. Натижада шоир ёки сўзловчи шаклий тугаллилик чегараларини ошиб ўтиб, маъновий тугаллик сари интилади.

Қадимги туркий битигтошларда нотугал параллеликнинг бисёрлиги ва, аксинча девонда келтирилган халқ оғзаки намуналаридаги тугал синтактик параллелик шундан далолат берадики, замонлар ўтиши билан қадимги туркий халқларнинг бадий тафаккури ва бадий асарлар яратишдаги қонуниятлари ривожланиб, мукамал кўриниш олган.

Шунингдек асардаги мисолларда синтактик параллелизм асосига қурилган чаппа параллеликни ҳам кўриш мумкин. Бунда биринчи синтактик бирликдаги ҳаракат-ҳолатнинг тескараси иккинчи синтактик бирликда келтирилади. Бунда биринчи синтактик қатордаги фёълнинг тасдиқ ёки инкор ҳолатда эканлигига қараб икки хил ҳолат кузатилади.

1. Тасдиқ – инкор:

*Tüzün birlä uruš,
utun birlä üstürmä.*

Маъноси: Ювош одам билан уриш, юзсиз одам билан уришма. (Kashgari, 2017, p. 98)

*İt çaqiri atqa tegir,
at çaqiri itqa tegmäs.*

Маъноси: Чағир кўзли ит отга тенглашади, чағир кўзли от итга тенглаша олмайди. (Kashgari, 2017, p.146)

2. Инкор – тасдиқ:

*“Qadaš” temiš, qaymaduq,
“kadīn” temiš kaymīš.*

Маъноси: “Қариндошлар келди” дейилганда, эътибор бермаган, “қайин (она, ота) келди” дейилганда, эътибор бермиш. (Kashgari, 2017, p.161-162)

*Tag tagqa qawušmas,
kiši kişikā qawšur.*

Маъноси: Тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади. (Kashgari, 2017, p. 238)

“Девону луғати-т-турк”даги феъл такрори асосига қурилган синтактик параллелизмларнинг ўзига хос хусусияти бор. Замоनावий адабий тилда параллел кесимлардан бири тушириб қолдирилади. Эллипсис ҳодисаси тилнинг барча қатламларида кузатилиб, сўз тежамкорлигига асосланади. Бадиий услуб эса матндаги маълум сўзнинг тушириб қолдирилишига имкон яратади, яъни баъзи матнларда такрорнинг олдини олиш мақсадида бир хил ёки умумий маънони ифодалаётган сўзлардан бири тушириб қолдирилади ва натижада синтактик бутунлик янада жонли, ифодали тус олади ва таъсир кучи ошади. Бу эса оғзаки нутқнинг эллипсис ҳодисаси одатий ҳол ҳисобланган фольклор намуналари билан алоқасини кўрсатади.

“Девон”даги узиндиларда такрор қўлланаётган кесимлар ё барча бирликларда қўлланади ёки умуман қўлланмайди. Такрор қўлланилаётган икки кесимдан бири қисмлар ўзаро параллел бўлгандагина тушириб қолдирилади. “Девону луғати-т-турк”даги синтактик параллелизмларда эллипсис кесим ё морфологик кўрсаткичлар доирасида юз беради. Бу хусусият замоनावий туркий тилларда, хусусан, халқ оғзаки ижоди намуналарида сақланиб қолган. Масалан: *Яхшидан бог қолади, ёмондан доғ.*

“Девон”даги эллипсис асосида шаклланаётган синтактик параллелизмлар мақол ва маталларнинг тузилиш моделини ташкил этади. Бу тузилишдаги ўзига хослик шундаки, такрор қўлланилаётган кесимлар ё ҳар иккала компонент таркибида қўлланилади ёки умуман қўлланилмайди:

1. *Ot tütünsüz bolmas,*
yigit yazuqsuz bolmas.

Маъноси: Ўт тутунсиз бўлмас, йигит гуноҳсиз бўлмас. (Kashgari, 2017, p.161).

Tatsiz türk bolmas,
başsiz börk bolmas.

Маъноси: Тотсиз турк бўлмас, бошсиз бўрк бўлмас. (Kashgari, 2017, p.142)

2. *Alp yağida, alcaq çoğida*

Маъноси: Ботир ёв билан тўқнашганда, ювош тиришишда синалади. (Kashgari, 2017, p. 31)

Er sözi bir, edär köki üç.

Маъноси: Эр йигитнинг сўзи битта бўлади, эгарнинг чилвири учта бўлади. (Kashgari, 2017, p. 296)

Биринчи гуруҳдаги иккала мисолнинг ҳар бир компонентида ёрдамчи феъл иштирок этган бўлса,

иккинчи гуруҳдаги биринчи мисолда *sinanar* сўзи, иккинчи мисолда эса *bolur* сўзи тушириб қолдирилган. Бу мисолларда эллипсис иккала таркибий қисмларда рўй берган. Умуман олганда, эллипсис ҳодисаси бирликларнинг мустахам алоқасига сабаб бўлади ҳамда гапларнинг мустақиллигини камайтирган ҳолда синтактик бутунликнинг яхлитлиги ва тугаллигини таъминлайди.

«Девону луғати-т-турк»даги мисолларда фақатгина феъллар эллипсиси эмас, балки морфологик кўрсаткичлар эллипсиси ҳам кузатилади. Масалан:

Bar – baqir; yoq – altun.

Маъноси: Бор нарса – мис, йўқ нарса – олтин. (Kashgari, 2017, p.145)

Qul – yaği, it – böri.

Маъноси: Қул – душман, ит – бўри. (Kashgari, 2017, p.138)

Alimci – arslan, berimci – siçgan.

Маъноси: Олувчи (қарзни берган) – арслон, берувчи (қарзни тўловчи) – сичқон. (Kashgari, 2017, p.164)

Юқорида келтирилган қўшма гапларнинг ҳар иккала қисмида кесимлик шакли *-turur* тушиб қолган.

Эллипсисли гаплар одатда бадиий асарларда ва фольклорда кўпроқ кузатилади. Туркий адабиётнинг қадимги намуналарида бу хил гапларнинг мавжудлиги, бу ҳодисанинг узоқ даврларга бориб тақалишидан дарак беради.

Синтактик параллел конструкциялардаги параллел бўлақларни ўрганиш натижасида феълларнинг параллелиги фаол эканлигини кўриш мумкин. Лекин, оз бўлса-да, бошқа гап бўлақлари параллелиги асосига қурилган синтактик параллелизмларни ҳам учратамиз.

Yer basruqi – tağ,

bođun basruqi – beg.

Маъноси: Ернинг оғирлиги тоғ билан, халқнинг оғирлиги бек билан. (Kashgari, 2017, p.185)

Yadağ atı – çaruq, küci – azuq.

Маъноси: Пиёданнинг оти – чорик, кучи – озик. (Kashgari, 2017, p.153)

Barçin yamağı barçinça,

qariş yamağı qarişqa.

Маъноси: Ипак ямоқ ипакликка муносиб, юнг ямоқ юнга муносиб. (Kashgari, 2017, p. 332)

Биринчи мисолда *basruqi* сўзи иккинчи қисмда ҳам айна ўринда ва вазифада такрорланган. Иккинчи мисолдаги *yadağ* сўзи иккинчи қисмда тушириб

қолдирилган, сабаби иккала қисм учун ҳам умумий бўлган бўлак қисмларни боғлаш вазифасини бажарган. Учинчи мисолдаги сўз бирикмасининг асосий бўлаги бўлган *yamaği* сўзи параллел бўлак вазифасини бажарган. Дастлабки икки мисолда кесимлик шакли тушириб қолдирилган бўлса, учинчи мисолда кесим тушиб қолган.

Шундай қилиб, қадимги туркий матнларнинг катта қисми параллелизм асосига қурилган. Параллелизм асосига қуриладиган синтактик бирликлардаги товушлар такрори ифодалиликни шакллантиришга хизмат қилади ва шаклий яхлитликни таъминлайди. Турли такрорлар ўзаро алоқанинг муҳим элементи сифатида синтактик бирликларни яхлит бутунлик сифатида шакллантиради. Синтактик параллелизмлардаги асосий боғловчи восита – замон шаклларининг бир хиллиги синтактик бутунликнинг яхлитлигини таъминлайди.

«Девону луғати-т-турк»да келтирилган мисоллардаги синтактик параллеликнинг таҳлили шуни кўрсатадики, параллелик икки кўринишда тўлиқ шаклда ҳамда нотўлиқ шаклда, яъни параллел қисмлар сўзлар микдорига кўра ёки бўгинлар сонига кўра ўзаро фарқланадиган ҳолатда намоён бўлади. Бу эса фольклор таъсири натижасидир.

Қадимги туркий матнлардаги параллелизмлар бир қанча тадқиқотчилар томонидан ўрганилган бўлишига қарамай, уларни ҳар жиҳатдан чуқур ва аниқ тадқиқ этиш ўзининг долзарблигини сақлаб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Adilov, M. (1974). *Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar*. Bakı.
2. Abdullaev, K. M. (1976). *Sintaksicheskiy parallelizm (na materiale oguzskogo pamyatnika «Kniga moego deda Korkuta»): Diss... kand. filol. nauk.* Moskva.
3. Abdullaeva, N. D. (1978). *Sintaksicheskaya sinonimiya v sovremennom azerbaydjanskom yazike (na osnove glagolnix oborotov i pridatochnix predlojeniy): Avtoref. dokt. diss... filol. nauk.* Baku.
4. Adilov, M. (1974). *Sintaksicheskije povtori v azerbaydjanskom yazike*. Baku.
5. Artemenko, E. B. (1976). *Voprosi sintaksicheskogo stroya russkoy narodnoy liricheskoy pesni*. Voronej.
6. Astafeva, I. M. (1964). *Vidi sintaksicheskix povtorov, ix priroda i stilisticheskoe ispolzovanie: Avtoref. kand. diss. filol. nauk.* Moskva.
7. Bəyzadə, Q. (2000). «Kitabi-Dədə Qorqud dastanları»nda fraza fovqi vahidlərin antisinasiyası. Bakı.
8. Homidiy, H. va b. (1970). *Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati*. Toshkent.
9. Hotamov, N., Sarimsoqov, B. (1979). *Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati*. I nashri. Toshkent.
10. Kashgari, Mahmud. (2017). *Devonu lug'ati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni)*. Toshkent.
11. Mamajonov, A. (1991). *O'zbek tili qo'shma gaplarining stilistik xususiyatlari: Filol. fan. dokt. ... diss.* Toshkent.
12. Novruzova, N. S. (2013). *Sintaksicheskiy parallelizm v drevnetyurkskix tekstax // Vestnik MGLU. Vol. 2013: Iss. 683, Article 23.*
13. O'raeva, D. S. (1993). *O'zbek xalq lirik qo'shiqlarida parallelizmlarning xarakteri va badiiy-kompozitsion vazifalari: Filol. fan. nomz. ... diss.* Toshkent.
14. Rahmonov, N. A. (1989). *Kultegin yodnomasining poetikasi // O'lmas obidalar*. Toshkent.
15. Sarimsoqov, B. (1978). *O'zbek adabiyotida saj*. Toshkent.
16. Shukurov, R. M. (2004). *Parallel sintaktik butunliklar: Filol. fan. nomz. ... diss.* Farg'ona.
17. Sodiqov, Q.P. (2009). *Turkiy til tarixi*. Toshkent.
18. Stebleva, I. V. (1965). *Poeziya tyurkov VI–VIII vekov*. Moskva.
19. Stebleva, I. V. (1971). *Razvitie tyurkskix poeticheskix form v XI. Moskva.*
20. Yakobson, R. O. (1987) *Raboti po poetike*. Moskva.

